

Autor twierdzi, że w obwodzie Żytomierskim przesiedlenia Polaków i Żydów było scharakteryzowane przed urzad jako dobrowolna repatriacja – wrucenie do domu z ponowieniem praw obywatelskich.

Słowa kluczowe: Polacy, żydzi, bolszewicy, propaganda, agitacja.

УДК 94(477):2(091):322«1944/1990»

DOI 10.33287/101821

Сичевський А.О.,
к.і.н., старший викладач кафедри історії
України Житомирського державного
університету ім. Івана Франка
syczewski@gmail.com

ВЛАДА ТА «ОПШУМ НАРОДУ»: АНТИРЕЛІГІЙНА АГІТАЦІЯ І ПРОПАГАНДА В РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ У 1944–1990 РР.

Проаналізовано механізм провадження і організаційну систему антирелігійної агітації та пропаганди в радянській Україні. Зафіксовано конфлікт між республіканським та всесоюзним центрами у справах релігійних культів щодо провадження атеїзації населення. Проаналізовано як зміна державного керівництва у СРСР 1954 р. спричинила до перегляду ідеологічної боротьби з релігією як пережитком класових формацій у свідомості людей.

З'ясовано, що в рамках атеїстичного виховання суспільства було запроваджено концепцію «безрелігійних» свят і ритуалів, вшанування ударників праці. Розглянуто використання партійним керівництвом ресурсу кінематографу, засобів масової інформації та державних видавництв.

Проаналізовано зменшення державного впливу на справи віруючих з середини 1960-х рр. та жорстку критику ліберального курсу у відношенні до релігії на Всесоюзній нараді уповноважених Ради у справах релігій 1972 р. Виявлено, що у ЦК КПУ дискусія щодо нагальності докорінного переосмислення стратегії релігійної політики розпочалася лише в 1990 р.

Ключові слова: атеїзм, агітація, пропаганда, Рада у справах релігійних культів, нова радянська обрядовість, релігійна політика.

Проблема державно-церковних відносин займає провідне місце у сучасному дискурсі історії релігії. Радянське минуле ознаменувалося тотальним наступом на свободу релігій та віросповідання. Правлячий режим безкомпромісно проголосив релігію своїм ідеологічним ворогом, пережитком попередніх епох, яка мала загинути у жорстокій боротьбі з войовничим атеїзмом. Релігійна політика компартійно-державного керівництва після Другої світової війни неодноразово модифікувалася – від лібералізації до загострення ставлення влади у відношенні до релігійних інститутів. Задля боротьби з «викорінення» релігійної свідомості суспільства владний організм створив розгалужений механізм атеїстичної агітації та пропаганди. Модель атеїзації радянського соціуму передбачала «вивільнення свідомості» індивіда на всіх рівнях людського буття.

У сучасній українській історіографії науковими студіями з радянської релігійної політики займалися С. І. Жилюк [33, 34, 40], В. А. Войналович [31], П. М. Бондарчук [30], В. О. Крупина, О. Н. Кубальський, В. М. Даниленко [39] та ін.

Мета статті – на основі архівних матеріалів Центрального державного архіву громадських об'єднань України, Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, радянських атеїстичних видань і наукових публікацій проаналізувати організаційну структуру радянської атеїстичної агітації та пропаганди, висвітлити погляди компартійних ідеологів щодо атеїзації суспільства, розкрити сутність впровадження т. зв. нової радянської обрядовості.

Рада у справах релігійних культів була створена згідно постанови РНК СРСР від 19 травня 1944 р. На неї покладалося завдання здійснювати зв'язок між урядом і керівниками релігійних об'єднань, які належали до різних конфесій, окрім РПЦ. На місцях рада мала своїх уповноважених, чиї посади входили до номенклатури посад республіканських і обласних рад, та за статусом прирівнювалася до завідувача відділом облвиконкому. Уповноважені зобов'язувалися стежити за дотриманням законодавства у релігійній сфері, інформувати владні органи про випадки його порушення, вживати заходи для зупинення цих порушень та ініціювати зняття з державної реєстрації духовенства чи релігійних об'єднань [30, с. 24; 41, с. 163].

У перші повоєнні роки релігійна політика комуністичного режиму була відносно толерантною, між тим, органи влади здійснювали заходи щодо контролю над релігійними об'єднаннями та послаблення релігійності населення.

Уповноваженими Ради у справах релігійних культів (далі – РСРК) по УРСР у 1945 р. було зафіксовано високу релігійність старшого покоління та залежність від нього молоді. На їхню думку, цьому сприяла низький рівень роботи поміж молоді у клубах і театрах. У звітах наголошувалося, що молодь не залучалася до самодіяльності, оскільки хорові, драматичні та музичні гуртки функціонували у недостатній кількості [1, арк. 41–44].

Республіканський уповноважений приступив до поглибленого вивчення життя релігійних громад та міри їхнього впливу на населення тільки з березня 1946 р. [2, арк. 1]. Це спричинило до розгортання партійними та державними працівниками активної агітаційно-пропагандистської роботи у напрямку послаблення релігійності

населення. Наприклад, цьогоріч лекторська група Житомирського обкому КП(б)У на відтинку пропагування атеїзму здійснила достатньо плідну агітаційно-пропагандистську роботу – разом з нештатними лекторами прочитано 836 лекцій, які прослухала аудиторія у 107975 осіб. Науковий атеїзм традиційно складав частину навчальних курсів у вузах – в педагогічному і сільськогосподарському інститутах Житомира та Бердичівському вчительському інституті діяли кафедри марксизму-ленінізму. Проте, відзначимо, що в агітаційно-масову роботу не були включені усі комуністи, слабо залучалися і комсомольці [20, арк. 16, 18, 49].

Антирелігійна кампанія у 1950-х рр. посилювалася дедалі більше. Протягом 1951–1952 рр. проводилися розширені групові наради обласних уповноважених РСРК по УРСР [3, арк. 101, 338; 4, арк. 381]. Уповноважений РСРК по УРСР П. А. Вільховий 31 грудня 1952 р., доповідаючи секретареві ЦК КПУ Л. Г. Мельнікову, так окреслив ситуацію: «Відмічаючи повільний спад релігійного руху в республіці, слід в той же час сказати, що діяльність усіх релігійних об'єднань продовжує залишатися все ще дуже значною» [4, арк. 373].

Водночас вище керівництво посилювало вимоги до кадрового потенціалу у республіці та областях. Голова РСРК по СРСР І. В. Полянський був невдоволений роботою П. А. Вільхового [3, арк. 338, 340]. Суть конфлікту між московським центральним та київським республіканським центрами контролю у сфері релігії найкраще демонструє доповідна записка І. В. Полянського, надіслана на ім'я секретаря ЦК КПУ та голови РМ УРСР Д. С. Коротченка у 1952 р. Зокрема, він скаржився: «Вільховий часто дає поспішні неконкретні вказівки та завдання без урахування можливості їхнього виконання. Деякі його рішення суперечать вказівкам Ради, а інші – є політично неправильними. Він свою роботу на посаді Уповноваженого Ради розглядає другорядною, вважаючи себе у першу чергу письменником. Донині не є членом парторганізації при своєму управлінні» [3, арк. 339].

Зі зміною державного керівництва у 1954 р. посилилася атеїстична пропаганда – в компартійних друкованих органах (газеті «Правда», журналах «Комуніст» і «Партійне життя») з'явилися статті, у яких наголошувалося на необхідності активізувати атеїстичну пропаганду, покращити її зміст та надати їй широкого

характеру. Також 7 липня 1954 р. було прийнято постанову ЦК КПРС «Про великі недоліки в науково-атеїстичній пропаганді і заходи щодо її поліпшення». У документі підкреслювалося: «Багато партійних організацій незадовільно здійснюють керівництво науково-атеїстичною пропагандою серед населення, в результаті чого ця важлива ділянка ідеологічної роботи занедбана. Водночас Церква і різні релігійні секти значно пожвавили свою діяльність, зміцнили свої кадри, гнучко пристосовуючись до сучасних умов» [30, с. 49].

Результатом антирелігійної кампанії 1954 р. стало зростання жорсткого адміністрування. Антирелігійна діяльність суттєво відрізнялася від попередньої повоєнної і викликала гостре невдоволення не лише духовенства та віруючого активу, а й широких мас населення. Тому цього ж року вийшов ще один документ, у якому керівництво КПРС переклало відповідальність на нижчі компартійні та державні органи. В постанові ЦК КПРС «Про помилки у проведенні науково-атеїстичної пропаганди серед населення» (від 10 листопада) за підписом першого секретаря ЦК КПРС М. С. Хрущова помилки антирелігійної пропаганди кваліфікувалися як такі, що суперечать програмі й політиці КПРС щодо релігії та віруючих. Згідно постанови парторгани зобов'язували усунути помилки в атеїстичній пропаганді, а надалі не дозволяти зневажання почуттів віруючих та припинити адміністративне втручання у діяльність Церков [30, с. 49–50].

Індивідуальна робота з атеїстичного виховання населення у 1956 р. партійними організаціями майже не проводилася. Значна частина лекцій на атеїстичну тематику мала недостатній ідейно-теоретичний рівень, а методично була слабо підготовлена [5, арк. 21].

Поштовхом до активізації подальших кроків у боротьбі з релігією стала нарада уповноважених РСРК УРСР, що пройшла у Києві 11–15 квітня 1957 р. На зібранні уповноважений РСРК при РМ УРСР П. А. Вільховий окреслив, як обласні уповноважені повинні виконувати свої функції з врахуванням вимог часу [6, арк. 191].

Окрему увагу комуністична влада приділяла атеїстичному вихованню молоді. У січні цього ж року ЦК ВЛКСМ ухвалив постанову «Про покращення науково-атеїстичної пропаганди серед молоді». Для атеїстичної пропаганди комсомольським

організаціям рекомендувалося масово залучати до її участі викладачів вузів, технікумів, шкіл, а також інженерів, агрономів, зоотехніків та інших спеціалістів. У постанові наголошувалося на потребі включати до репертуару художньої самодіяльності антирелігійні художні твори, проводити практичні читання і обговорення науково-атеїстичної літератури, ширше використовувати друк, посібники та музеї [30, с. 52, 55].

Лінія державної політики змінилася з відносно поміркованої на жорстку і безкомпромісну, вище партійно-державне керівництво фактично спробувало повернутися на позиції войовничого атеїзму [41, с. 164; 31, с. 83]. ЦК КПРС вкотре навісило на релігію штамп найбільшого пережитку класових формацій у свідомості людей та задекларувало звільнення від її впливу – найвідповідальнішим завданням партійної роботи (постанова «Про доповідну записку відділу пропаганди й агітації ЦК КПРС по союзних республіках «Про недоліки науково-атеїстичної пропаганди» від 4 жовтня 1958 р.) [30, с. 53].

Розглядом проблем «недоліків» в радянській Україні зайнялися наступного року. Так, 2 грудня 1959 р. уповноважений Ради в справах релігійних культів при РМ УРСР К.Ф. Полоннік писав у відділ пропаганди і агітації ЦК КПУ: «Виступи лекторів Товариства для поширення політичних і наукових знань, авторів численних статей і фейлетонів у місцевій пресі не зачіпають суті релігійних вірувань – брехливості тверджень т. зв. «святого письма», не розбивають це «святе письмо» його ж текстами, не показують його протиріч, його дурниць і нісенітниць. А це для роботи серед віруючих основне. Треба цю віру кваліфіковано підрізати, бити «святе письмо» також «святим письмом» [7, арк. 317]. Також він наголошував на потребі працювати з віруючими знятих з реєстрації релігійних громад [7, арк. 321].

Чергове пожвавлення антирелігійної кампанії викликала також постанова ЦК КПРС «Про заходи з ліквідації порушень духовенством законодавства про культу» від 13 січня 1960 р. та відповідна постанова ЦК КПУ від 19 березня [30, с. 55]. Так, 25 січня К. Ф. Полоннік писав завідувачому відділом пропаганди і агітації ЦК КПУ М. М. Хворостяному: «Поставивши перед собою завдання максимально підсікати релігійні організації, ми запровадили ряд нових обмежень для духовенства: заборонили їм виїжджати зі своїх парафій для обслуговування громад, до яких вони

не прикріплені. Через фінансові органи широко застосовуємо оподаткування всіх служителів культів незалежно від того чи одержують вони зарплату за своє служіння у молитовному будинку (до речі, це зроблено лише на Україні). Суворо здійснюємо порядок призначення служителів культів: викличемо його до себе, докладно поговоримо з ним і складемо про нього свою думку, якщо парафія невелика і неактивна, а запропонований служитель культу є добрий організатор і умілий проповідник, ми своєї згоди на його призначення не даємо. Заборонили ми також продаж у молитовних будинках будь-яких друкованих видань релігійного змісту (фотолистівок із зображенням святих, молитовників). І якщо десь такі факти виявляємо, то знімаємо з реєстрації служителя культу» [8, арк. 10–11].

Міністерство освіти УРСР у 1960 р. з метою забезпечення формування в учнів діалектико-матеріалістичного світогляду при складанні та перевиданні нових навчальних програм і підручників для восьмирічної та середньої школи більшу увагу приділяло визначенню завдань, змісту та формі роботи науково-атеїстичного виховання учнів, підбору теоретичного і практичного матеріалу. Цього ж року наклад науково-атеїстичної літератури виданої в УРСР складав 1 млн. прим (у 1957–1960 рр. Держлітвидав УРСР надрукував 100 видань антирелігійної серії) [22, арк. 28, 70].

Широкого поширення в театрах набули п'єси на антирелігійну тематику. Проводилася антирелігійна пропаганда у кіномережі УРСР – в кінопрокаті республіки знаходилося 108 назв (6780 копій) художніх, хронікально-документальних, науково-популярних, учбових фільмів науково-атеїстичної, антирелігійної тематики [22, арк. 71].

У 1960-х рр. зріс фактичний апарат Ради у справах релігійних культів – в усіх містах і районах були створені комісії сприяння обласним уповноваженим РСРК. Комісії очолювалися заступниками голів або секретарями міськрайвиконкомів і складалися з голів сільрад, директорів шкіл, лекторів-атеїстів та комуністів-пенсіонерів [27, арк. 95]. Обкоми КПУ у 1960 р. реалізовували програми з виконання постанов ЦК КПРС і ЦК КПУ «Про заходи з ліквідації порушень духовенством радянського законодавства про культу».

На Житомирщині атеїстична агітація та пропаганда мала наступний вияв.

Заступник обласного прокурора у квітні 1960 р. виступив в газеті «Радянська Житомирщина» з інструктивною статтею «Радянська держава і релігія», в якій роз'яснив основні положення радянського законодавства у відношенні до релігії [22, арк. 41]. В ніч з 1 на 2 травня, перед звершенням обряду посвячення паски, коли в храмах було найбільше людей, їх намагалися відвернути від церкви організованими у клубах, на вулицях і площах культурно-освітніми заходами. У Житомирі на вулицях і площах грали 5 духових оркестрів, радіоли, поперемінно виступали 14 колективів художньої самодіяльності, артисти драмтеатру і філармонії. Кінопересувки на площах показали 11 кінофільмів, майже цілодобово працювали кінотеатри «Україна» та імені І. Франка. Обласне відділення Товариства для поширення політичних і наукових знань разом з відділом пропаганди і агітації обкому партії видали бюлетень «Атеїст». Також було проведено дводенні і триденні семінари підготовки кадрів агітаторів-атеїстів в обласному центрі та окремих районах [22, арк. 39, 41, 44, 47]. У 1960–1961 навчальному році в системі партійної просвіти Житомирського обкому КПУ діяло 36 гуртків з вивчення питань наукового атеїзму, у яких навчалося 679 осіб (136 комуністів, 192 комсомольців та 351 безпартійний) [21, арк. 45].

На ХХІІ з'їзді КПРС, що відбувся 17–31 жовтня 1961 р. під головуванням М. С. Хрущова, знову було визначено потребу наступу на релігію. Як наслідок, відбулося повернення до адміністрування: масове закриття церков, молитовних будинків, зняття з реєстрації громад. У період хрущовської доби було зупинено несанкціоноване зведення релігійних будівель, розширення та купівлю релігійними організаціями молитовних будівель і приміщень, несанкціоноване відкриття молитовних будинків, що було масовим явищем у повоєнну сталінську епоху. У громад забирали будівлі, які оголошувалися незаконно купленою власністю [30, с. 55, 57]. Науково-атеїстична пропаганда в УРСР набрала широкого розмаху, тільки по лінії Товариства для поширення політичних і наукових знань УРСР було прочитано 177140 лекцій [9, арк. 16]. Цього ж року Житомирський обком КПУ відкрив у Бердичеві філіал вечірнього університету марксизму-ленінізму на 150 слухачів, а місцевий педагогічний інститут забезпечив його кадрами викладачів [21, арк. 123].

ЦК КПУ в 1962 р. прийняв постанову «Про стан і заходи поліпшення науково-атеїстичного виховання трудящих в Українській РСР», у якій зазначалося: «Формування комуністичного світогляду неможливе без наполегливої боротьби з релігійними пережитками. Обкомам, міськкомам, райкомам партії, первинним партійним організаціям добитися, щоб системою науково-атеїстичного виховання були охоплені всі верстви населення. Атеїстичну роботу вести диференційовано, враховуючи особливості віруючих, специфіку віровчення» [9, арк. 143–144].

На пленумі ЦК КПРС у червні 1963 р. секретар Л. Ф. Ільчов заявляв, що «релігійний опіум» є єдиною з крайніх форм буржуазної ідеології та головним супротивником наукового світогляду. Пленум зобов'язав всі партійні та радянські організації домогтися якнайшвидшого «звільнення» радянських людей від «пережитків минулого» [31, с. 91]. Цього ж року за участю голови РСРК при РМ СРСР О. О. Пузіна були проведені дві республіканські наради уповноважених РСРК [10, арк. 93–94]. В обкомах КПУ відбулися нововведення – організовано громадські ради з координації антирелігійної роботи.

У республіці широкого поширення набули такі форми роботи, як будинки, клуби і кімнати атеїзму, пересувні планетарії, агітмайданчики атеїзму. Виник ряд нових форм атеїстичного виховання, таких як атеїстичні кінофестивалі, громадські збори із засудження антисуспільної діяльності церковних проповідників, організація днів і тижнів атеїзму, радіо- й телевізійні клуби, журнали, пересувні кінолекторії, школи та клуби молодого атеїста [23, арк. 138–139]. Так, для індивідуальної роботи з віруючими Житомирський обком КПУ в 1964 р. виділив агітаторів з числа директорів шкіл, підприємств, головних інженерів та керівників установ. Обком провів семінари для агітаторів-атеїстів з питань критики найпоширеніших на території області віровчень. Бердичівський міськком партії влаштував курси з методики проведення атеїстичної пропаганди для вчителів (46 лекційних і 34 семінарських годин), які пройшли 300 осіб [24, арк. 55–56]. Обласною радою профспілок було проведено п'ятиденний семінар працівників культурно-освітніх профспілкових закладів.

На Житомирщині у 1963–1964 н.р. діяло 83 гуртки наукового атеїзму, в яких були залучені 800 осіб. Однією з форм атеїстичного виховання населення було

впровадження безрелігійних свят і ритуалів, вшанування людей праці. В області проводилися зльоти ударників комуністичної праці [24, арк. 58]. У Житомирі, містах і робітничих селищах у травні проводилися громадянські поминки. Увага міськкомів, первинних парторганізацій спрямовувалася на сприяння розпаду релігійних громад [24, арк. 60, 65]. У впливі на вірян важливу роль відігравали навіть медичні установи – у містах при поліклініках та лікарнях було створено консультпункти, групи для індивідуальної роботи з віруючими [29, с. 102–103].

В радянській Україні станом на 1962–1964 рр. було видано близько 300 книг та брошур на антирелігійну тематику, загальним накладом понад 5 млн. прим. У періодичних видання вводилися постійні атеїстичні рубрики (зокрема, у журналах «Комуніст України», «Блокнот агітатора», «Наука і життя» та «Радянська жінка») [10, арк. 117]. З 1964–1965 н.р. у вузах був впроваджений курс «Основи наукового атеїзму» з проведенням семінарських занять, підготовкою курсових робіт, здачею заліків та іспитів з практики атеїстичної пропаганди [10, арк. 112]. Відзначимо, що республіканський уповноважений у 1964 р. вказував на переміщення центру релігійного виховання молодого покоління у сім'ю, в складі якої були віруючі батьки або родичі [11, арк. 59].

Період середини 1960-х – середини 1980-х рр. характеризується послабленням втручання держави в суто релігійні справи, антирелігійні тенденції, які виявлялися у кінці 1950-х – на початку 1960-х рр., продовжували розвиватися у м'якшій формі. У 1965 р. Рада у справах релігійних культів і Рада у справах РПЦ були реорганізовані в єдиний орган – Раду у справах релігій, що проіснувала аж до 1991 р. [30, с. 81; 12, арк. 57]. Республіканським відомством у Києві з 1966 р. став апарат Уповноваженого при РМ СРСР по УРСР. До складу республіканського апарату Ради у справах релігій входили уповноважений, його заступник, старший інспектор, секретар-машиністка та двірник-кочегар. В областях чисельність апарату уповноваженого не мала перевищувати трьох осіб (уповноважений, старший референт і референт), однак зазвичай працювало двоє фахівців.

Обласні науково-практичні конференції на тему «Нові обряди – в життя» проводилися з 1965 р. (так, на житомирському заході були присутні 600 осіб) [38, с. 10]. В 1966 р. у Києві було проведено республіканський семінар з питань атеїстичної

роботи серед віруючих жінок. У семінарі взяли участь голови обласних, міських, районних рад і секцій з питань пропаганди науково-атеїстичних знань та лекторський актив – всього 170 осіб [25, арк. 85].

Дух епохи яскраво відчутно у популярному підручнику «Беседы о религии и знании», видрукованому 1967 р. в «Политиздате». Про місце релігії в суспільстві зазначалося: «Релігія продовжує залишатися «опіумом народу», отруюючи свідомість мас, одурманюючи трудящих, відводячи у світ релігійних ілюзій. Релігія продовжує завдавати збитку нашому суспільству. Люди продовжують залишатися під духовним гнітом релігії. Іменуючи вірян рабами божими, вона заважає людям усвідомити своє справжнє призначення. Релігія прагне увічнити нещасття і відсталість віруючих людей» [28, с. 246–248].

Наприкінці 1960-х рр. влада вирішила взяти під контроль облік релігійних требовиконань. Голова Ради у справах релігій при РМ СРСР В. О. Куроєдов 3 січня 1969 р. звернувся до усіх уповноважених: «Не можна визнати нормальним, що в багатьох релігійних громадах облік обрядів не ведеться. Рада вважає необхідним повсюдно упорядкувати облік релігійних обрядів» [12, арк. 3–4]. Також у постанові РМ СРСР, прийнятій 1 квітня 1969 р., наголошувалося на пошквалених роботах комісій та груп, які контролювали дотримання законодавства про релігійні об'єднання [30, с. 83].

Тривало організаційне оформлення структури відповідальних за впровадження нової радянської обрядовості. Наприклад, Житомирський облвиконком на початку 1969 р. затвердив спеціальне положення про обласну, міську, районну і сільську комісії з вивчення та впровадження в побут нових радянських свят і обрядів. Вони створювалися при виконкомах місцевих рад [38, с. 11–12].

Наприкінці 1960-х рр. у зв'язку з поліпшенням державно-церковних відносин радянська влада послабила тиск на Церкву. Відтак акцент у виконанні законодавства про релігійні культу робився не на протиправній діяльності священнослужителів, а на припиненні протизаконної діяльності місцевих представників органів влади на місцях, які своїми діями порушували права віруючих. Втім, курс на атеїстичне виховання був незмінним. Відтак, 16 липня 1971 р. вийшла постанова ЦК КПРС «Про посилення атеїстичного виховання населення», де зазначалося, що в окремих

регіонах «партійні органи та ідеологічні установи знизили увагу до атеїстичного виховання населення, нерідко допускають примиренське ставлення до поширення релігійних поглядів» [30, с. 83].

У доповіді на Всесоюзній нараді уповноважених в Москві 25 квітня 1972 р. голова Ради у справах релігій при РМ СРСР В. О. Куроєдов говорив: «Боротьба з релігією була і залишається програмною вимогою нашої партії... На наших очах відбувається загальний процес «оскудіння віри», розмивання релігійної свідомості вірян. Ослаблена атеїстична робота в школах, середніх і вищих учбових закладах. Ліберальне відношення до релігії проявляється і в тому, що майже повсюдно громадські організації перестали проводити спеціальну роботу у зв'язку з великими релігійними святами» [13, арк. 2, 3 зв., 4–4 зв., 8, 10].

В регіонах атеїстична агітація і пропаганда була зведена до проведення науково-популярних заходів та подальшої опіки над впровадженням нової обрядовості. Наприклад, у червні 1972 р. Житомирський облвиконком провів одноденний семінар голів районних і міських комісій сприяння контролю за дотриманням законодавства про культу, на якому з доповіддю «Про процеси, що відбуваються в релігіях і заходах по здійсненню контролю за дотриманням законодавства про релігійні культу» виступила заступник голови облвиконкому Є. Є. Белова [13, арк. 26]. Цього ж року був створений перший салон обрядової служби в Житомирі. Наступного року у Житомирському обласному управлінні побутового обслуговування було організовано відділ обрядових послуг, який приступив до створення мережі обрядової служби в області [38, с. 21–22].

Уповноважений по УРСР К. З. Литвин в звіті за 1973 р. писав, що причиною, яка живить релігійну свідомість, є байдуже ставлення до людини, особливо, коли вона обриває зв'язки з виробничим колективом і відчуває свою відчуженість і непотрібність [14, арк. 21].

На прохання секретаря ЦК КПУ В. В. Щербицького у 1974 р. було дозволено створити автономний союзно-республіканський орган – Раду у справах релігій при РМ УРСР. До її появи більшість питань роботи уповноваженого по УРСР вимагали узгодження з московським центром [15, арк. 24–25].

В Україні рівень релігійності населення характеризувався зменшенням кількості

переконаних віруючих, розмиванням релігійної свідомості, зростанням індиферентності віруючих та обмеженням регулятивної функції релігії в житті людини. Багато віруючих були незнайомі із змістом Біблії та догматичними основами релігії. На перший план в релігійній свідомості виступали емоційно-психологічні почуття, пов'язані з традиціями [15, арк. 32].

Атеїстичний агітпроп продовжував підживлюватися антагоністичною літературою. Так, у праці В. М. Комарова і А. Б. Черткова, розрахованій на категорію шкільних вчителів, підкреслювалося: «Комуністи розглядають релігію як свого ідейного супротивника, з яким потрібно вести непримиренну боротьбу. Відносно членів Компартії висувається вимога, щоб вони не лише не сповідували релігію, але і активно брали участь у боротьбі проти релігійних забобонів» [35, с. 134].

Президія ВР УРСР 1 листопада 1976 р. затвердила «Положення про релігійні об'єднання в Українській РСР», яке впорядковувало й систематизувало правові норми, що визначали загальні питання діяльності релігійних організацій, питання здійснення релігійних обрядів і культових церемоній [30, с. 84]. Цього ж року РМ УРСР для покращення матеріального становища та, очевидно, заохочення виконання посадових обов'язків підвищила зарплатню обласних уповноважених Ради у справах релігій. Окрім того, у 20 областях та Києві було введено посади заступників уповноважених [16, арк. 6].

Вже станом на 1976–1977 рр. практично завершився процес формування структурної мережі з введення нової обрядовості. Цьогоріч обласна комісія з впровадження в побут нових радянських свят і обрядів Житомирщини керувала роботою 22 районних, 4 міських, 37 селищних і 523 сільських комісій. Обласна комісія координувала роботу таких установ: управління культури, комунального господарства, побутового обслуговування населення, відділу РАГСу, Будинку народної творчості, управління культури і Будинку художньої самодіяльності профспілок, творчих спілок, організацій композиторів, художників і журналістів [38, с. 11–12]. У Житомирській області в 1977 р. діяв 21 салон обрядових служб. Для супроводу обрядів організували 32 хори, 16 оркестрів, 2 ансамблі і 6 тріо. За житомирським салоном обрядових послуг було закріплено 10 підприємств

громадського харчування [38, с. 21–22]. У с. Вільськ Черняхівського району відкрили музей релігії та атеїзму області, зібрання якого нараховувало 250 експонатів [34, с. 58].

У 1978 р. в Політвидаві України створили редакцію науково-атеїстичної літератури і редколегію з розробки серії брошур з науково-природничих, філософських і морально-побутових питань для вірян [17, арк. 8].

У відділі пропаганди і агітації ЦК КПУ в 1980 р. вважали, що перспектива скорочення кількості вірян залежала від того, наскільки буде здолана релігійність серед вірян середнього віку і наскільки будуть перекриті шляхи відтворення релігії серед підростаючого покоління. Відзначалося, що довготривалою тенденцією буде збільшення числа віруючих жінок пенсійного віку [18, арк. 5–6]. Радянські ж агітатори невтомно повторювали провокативні гасла ідейної боротьби з релігією. Наприклад, С. Д. Сказкін писав: «Релігія виступає як реакційна ідеологія, що гальмує історичний розвиток. Боротьба проти революційних змін в житті суспільства, боротьба проти науки і вчених, захист інтересів віджилих класів, постійна боротьба проти прогресу – ось роль релігії у розвитку суспільства» [37, с. 426].

Червневий пленум ЦК КПРС 1983 р. вже традиційно наполягав на активізації пропаганди науково-матеріалістичних поглядів серед населення, приділенні більшій уваги атеїстичному вихованню та впровадженню радянської обрядовості [30, с. 105]. Вже наступного року кожен віруючий учень профтехучилищ в УРСР потрапив під шефство «провідників» атеїзму – за молоддю закріплювалися куратори з числа учителів, інженерно-педагогічних працівників, старших піонервожатих, передовиків виробництва і комсомольських активістів. Для допомоги педагогічним колективам перевидали програму гуртка «Юний атеїст» та створили учбовий фільм «Атеїстичне виховання учнів профтехучилищ» [19, арк. 4].

Важливим напрямком антирелігійної пропаганди були кінолекторії – безкоштовні покази фільмів на антирелігійну тематику з обов'язковим читанням лекцій перед переглядами. Наприклад, у 1984 р. в Житомирському обласному фільмофонді нараховувалося 12 художніх, 19 документальних та науково-популярних стрічок з атеїзму [34, с. 58]. На середину 1980-х рр. у Житомирській

області функціонувало понад 100 кінолекторіїв та кіноклубів атеїстичного спрямування. У 1984 р. на дану тематику було продемонстровано 5760 сеансів для 467230 глядачів [34, с. 60].

Процеси у Радянському Союзі, що мали місце в період керівництва КПРС та державою М. С. Горбачовим, призвели до значних змін в релігійній сфері. Наслідком «Перебудови» і демократизації суспільних відносин, що почалися в Радянському Союзі з 1985 р., стала відносна нормалізація державної політики щодо релігії та Церкви, був зупинений процес знищення храмів і зняття з реєстрації релігійних громад [39, с. 106]. У той же час, мета атеїстичного виховання, як і раніше, полягала в забезпеченні перетворення СРСР з суспільства масового атеїзму в суспільство загального атеїзму [32, с. 278–280]. Цікаво, що навіть у 1988 р. в навчальному посібнику М. П. Мчедлова для системи політичного навчання було написано: «Релігійна ідеологія залишається неправдивим світоглядом, що перешкоджає правильному, науковому світобаченню... Вона сприяє вихованню індивідуалізму, тоді як у соціалістичному суспільстві стверджуються принципи колективізму» [36, с. 282–283].

У владних колах дискусія щодо нагальності переосмислення стратегії релігійної політики розгорнулася лишень у 1990 р., на що вказував у доповідній записці «Про релігійну ситуацію на Україні і пропозиції щодо політики Компартії України в релігійному питанні» й директор Міжреспубліканського філіалу Інституту наукового атеїзму Академії суспільних наук при ЦК КПРС у Києві О. С. Онищенко.

У Секретаріат ЦК КПУ він писав: «Традиційна культурно-просвітницька робота серед віруючих і пропаганда атеїзму ефекту не дає. На порядок денний висувається необхідність формування сильної сучасної політики Компартії України щодо релігії, церкви та віруючих, яка повинна мати всебічну науково обґрунтовану основу, самостійний і недержавний характер. Компартія України повинна виступати за створення віруючим всіх конфесій рівних реальних можливостей гідно виражати свої релігійні почуття, а також за перехід від діалогу з віруючими до якісного нового рівня – співробітництва з церквами в досягненні завдань перебудови, зміцнення моральності і національного відродження» [26, арк. 89–90].

Отже, партійно-державна політика щодо релігії у перші повоєнні роки була

відносно лояльною та не містила ознак тиску. Разом з тим, радянське керівництво не полишало ідеї «викорінення» релігії зі свідомості мас. Так, вже з 1948 р. влада поновила наступ на релігію. Особливого розмаху антирелігійна кампанія набула з 1954 р., коли атеїстична пропаганда поєдналася з жорстким адмініструванням діяльності віруючих, а у 1960–1961 рр. сягнула свого апогею. Життя громадян було наскрізь пронизане атеїстичною пропагандою, яка охопила заклади системи освіти, культури та навіть медицини. Влада доклала неймовірних зусиль для перемоги над своїм ідейним противником – релігією. Розуміння приреченості боротьби радянської влади з релігією почало формуватися лише у 1990 р. під час нових суспільно-політичних трансформацій.

Список використаних джерел та літератури:

1. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф. 1, оп. 23, спр. 1640, 210 арк.
2. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 2846, 200 арк.
3. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 1572, 340 арк.
4. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 2741, 450 арк.
5. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 4263, 351 арк.
6. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 4494, 366 арк.
7. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 5028, 333 арк.
8. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 5205, 407 арк.
9. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 5488, 259 арк.
10. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 5908, 159 арк.
11. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 6007, 232 арк.
12. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, спр. 185, 61 арк.
13. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, спр. 663, 81 арк.
14. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, спр. 872, 89 арк.
15. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, спр. 1040, 83 арк.
16. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, спр. 1357, 99 арк.
17. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, спр. 1508, 86 арк.
18. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, спр. 2054, 34 арк.
19. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, спр. 2717, 24 арк.
20. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 30, спр. 617, 53 арк.
21. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 31, спр. 1647, 151 арк.
22. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 31, спр. 1671, 352 арк.
23. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 31, спр. 2166, 257 арк.
24. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 31, спр. 2401, 175 арк.
25. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 31, спр. 2972, 92 арк.
26. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 32, спр. 2771, 106 арк.
27. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 4648, оп. 4, спр. 285, 225 арк.
28. Беседы о религии и знании. Попул. учебник. Изд. 4-е, переработ / [Белов А. В., Мезенцев В. А., Митрохин Л. Н., Чертихин В. Е.]. – М. : Политиздат, 1967. – 319 с.
29. Бондаренко В. Д. Религиозная община в современном обществе / Бондаренко В. Д., Косянчук А. С., Фомиченко В. В. – К. : Политиздат Украины, 1988. – 127 с.

30. Бондарчук П. М. Релігійність населення України у 40-80-х роках ХХ ст.: соціокультурні впливи, особливості, тенденції змін / П. М. Бондарчук. – К. : Інститут історії України НАН України, 2009. – 381 с.
31. Войналович В. А. Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років: політологічний дискурс / В. А. Войналович. – К. : Світогляд, 2005. – 741 с.
32. Гордиенко Н. С. Основы научного атеизма: Учеб. Пособие для студентов пед. ин-тов / Н. С. Гордиенко. – М. : Просвещение, 1988. – 304 с.
33. Жилюк С. І. Метаморфози відносин КПУ і РПЦ: від антагонізму до політичного партнерства (архівні документи та матеріали) / С. І. Жилюк. – Рівне : Перспектива, 2006. – 174 с.
34. Жилюк С. І. Релігійне життя Житомирщини наприкінці 1970-х – початку 1990-х рр.: Монографія / С. І. Жилюк, Л. І. Паніна. – Острогор : Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2011. – 272 с.
35. Комаров В. Н. Беседы о религии и атеизме. Книга для учителя / В. Н. Комаров, А. Б. Чертков. – М. : «Просвещение», 1975. – 263 с.
36. Мчедлов М. П. Научный атеизм: Учеб. пособие для системы полит. учебы / М. П. Мчедлов. – М. : Политиздат, 1988. – 303 с.
37. Настольная книга атеиста / С. Ф. Анисимов, Н. А. Аширов, М. С. Беленький и др.; Под общ. ред. С. Д. Сказкина. – 6-е изд., испр. и доп. – М. : Политиздат, 1981. – 448 с.
38. Острожинский В. Е. Обрядность в нашей жизни / В. Е. Острожинский. – М. : Политиздат, 1980. – 55 с.
39. Релігійна політика в Україні у 1960-х – 1980-х роках і сучасна практика міжконфесійних відносин / [Бондарчук П. М., Даниленко В. М., Крупина В. О., Кубальський О. Н.]; відп. ред. В. М. Даниленко. – К. : Інститут історії України НАН України, 2010. – 210 с.
40. Релігійна політика радянської влади на Житомирщині (у документах 1979–1991 рр.): Збірник документів / Упорядник С. І. Жилюк. – Острог : Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2011. – 308 с.
41. Сосковец Л. И. Советы по делам религий как проводники государственной политики в отношении церкви / Л. И. Сосковец // Известия Томского политехнического университета. – 2008. – Т. 312. – № 6. – С. 162–167.

Sychevsky A. POWER AND «OPIUM OF THE PEOPLE»: ANTI-RELIGIOUS AGITATION AND PROPAGANDA IN SOVIET UKRAINE IN 1944–1991

The article analyzes the implementation mechanism and organizational system of anti-religious agitation and propaganda in Soviet Ukraine. The author recorded a conflict between the republican and all-union centers for religious cults regarding the implementation of religious policies and atheization of the population. It is analyzed how the change in the state leadership of the USSR in 1954 led to a radical reassessment of the ideological struggle with religion as a relic of class formations in the minds of people.

It was established that in the 1960s cinematographic works were actively involved in anti-religious propaganda. The actual number of regional commissioners to the Council for Religious Affairs also increased, committees for assistance were set up in all cities and districts of the regions, public councils for the coordination of anti-religious work were organized under the regional committees of the Communist Party of Ukraine. It was found out that within the framework of the atheistic education of society, the Soviet leadership introduced the concept of Soviet «non-religious» holidays and rituals, honoring the leaders of communist labor. The structural formalization of organizations responsible for the introduction of the new Soviet rituals in the 1970s is analyzed.

The article describes the employment of the media resource and state publishing houses that published millions of copies of atheistic periodicals and literature for the sake of «eradicating the religious consciousness of the masses» by the party leadership. The reduction of state influence on the affairs of believers since the mid-1960s and the harsh criticism of the liberal course in relation to religion at the All-Union Conference of Commissioners for Religious Affairs in 1972 are analyzed. It is proved that, despite the «Perestroika», the idea of religion as a reactionary ideology and the need to transform the society of mass atheism into a society of general atheism prevailed in atheistic education.

The author found out that in the Central Committee of the Communist Party of Ukraine a discussion on the importance of rethinking the strategy of religious policy to establish a dialogue with churches and guaranteeing believers the possibility of religious freedom began only in 1990.

Key words: *atheism, agitation, propaganda, Council for Religious Affairs, new Soviet rituals, religious policy.*

Syczewski A. WŁADZA A «OPIUM LUDU»: AGITACJA I PROPAGANDA ANTYRELIGIJNA NA UKRAINIE RADZIECKIEJ W LATACH 1944–1990

Przeanalizowano mechanizm wprowadzenia i system organizacyjny agitacji i propagandy antyreligijnej na Ukrainie radzieckiej. Zafiksowano konflikt między ośrodkami republikańskimi a wszechzwiązkowymi do spraw kultów religijnych stosownie wprowadzenia ateizacji mieszkańców. Przeanalizowano jak zmiana kierownictwa państwowego w ZSRR 1954 r. sprzeczyniła się do przeglądu walki ideologicznej z religią jako przeżytkiem formacji klasowych w świadomości człowieka.

Wyjaśniono, że w ramach wychowania ateistycznego społeczeństwa zastała wprowadzona koncepcja świąt i rytuałów «bezreligijnych», poszanowania przodowników pracy. Rozpatrzono wykorzystanie kierownictwem partyjnym zasobów kinematografii, środków informacji masowej i wydawnictw państwowych.

Przeanalizowano zmniejszenie wpływu państwowego w sprawach wierzących od połowy lat 1960-ch a twardą krytykę kierunku liberalnego w odniesieniu do religii na wszechzwiązkowej naradzie pełnomocnych Rady do spraw religii w 1972 roku. Ujawniono, że w Komitecie Centralnym partii Komunistycznej Ukrainy dyskusja stosownie niezbędnego przemyślenia zasadniczego strategii polityki religijnej, rozpoczęła się dopiero w roku 1990.

Słowa kluczowe: *ateizm, agitacja, propaganda, Rada do spraw kultów religijnych, nowa obrządkowość radziecka, polityka religijna.*

УДК 94(477)«1941»
DOI 10.33287/101822

Стельникович С.В.,
д.і.н., професор кафедри історії
України Житомирського державного
університету ім.Івана Франка
stel-s@ukr.net

ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ В ПРОПАГАНДІ САМОСТІЙНИЦЬКОГО РУХУ НА ТЕРИТОРІЇ ЖИТОМИРСЬКО-ВІННИЦЬКОГО РЕГІОНУ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 1941 р.

У статті аналізується діяльність самостійницького руху із пропаганди історичної пам'яті серед населення Житомирсько-Вінницького регіону у другій половині 1941 р. Визначено, що історична пам'ять займала важливе місце в пропаганді самостійницького руху. Здебільшого пропаганда історичної пам'яті відбувалася через популяризацію історії України, зокрема й через введення курсу української історії до навчальних планів різних навчальних закладів; вшанування подій українського державотворення; перейменування вулиць; через інститут театру. Із кінця 1941 р. у зв'язку з посиленням терору нацистів проти учасників самостійницького руху та курсом окупантів на згортання проявів українського національного життя можливості пропаганди історичної пам'яті серед населення Житомирсько-Вінницького регіону значно звузилися.

Ключові слова: *історична пам'ять, самостійницький рух, пропаганда, Житомирсько-Вінницький регіон.*